

ГОСПОДАРСЬКИЙ КОМПЛЕКС РОДИНИ ХАРИТОНЕНКІВ У КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

У статті розглянуто господарський комплекс родини Харитоненків у кінці XIX – на початку XX ст. Звернуто увагу на основні господарчі об'єкти цукрових заводів та маєтків династії. Проаналізовано роль господарських комплексів Івана та Павла Харитоненків у промислово-аграрному секторі Російської імперії. Зроблено висновки щодо формування й розвитку господарської діяльності в цукровій промисловості родини Харитоненків у II пол. XIX – на поч. XX ст.

Ключові слова: господарство, комплекс, промисловість, галузь, підприємство, цукор, індустріалізація, династія.

Постановка проблеми та актуальність теми. На сучасному етапі розвитку наше суспільство стоїть на межі політичних потрясінь і переживає період формування та становлення державності. У тяжких умовах перебуває економічна ситуація, господарські комплекси потребують реконструкції і модернізації. Знищення колгоспної системи потягло за собою розруху й занепад сільського господарства. Фінансування малого та середнього бізнесу перебуває на низькому рівні, зміна в податковій системі скоротила чисельність підприємств, що несе за собою безробіття, низький рівень життя та зниження державного потенціалу на міжнародній арені. Тому доцільно вивчити, проаналізувати й дослідити той історичний досвід, коли окремі землевласники, орендарі намагалися розвивати своє господарство за останнім словом техніки. Безперечно, велику увагу варто приділити родинам, які, не шкодуючи часу й коштів, розбудовували власні господарства, цим самим допомагаючи державі в розвитку власної Батьківщини. Однією з таких родин і була династія Харитоненків, господарський комплекс яких був настільки могутнім, що кризові ситуації в Російській імперії кінця XIX – початку XX століття не завдали великих збитків, а, навпаки, поставили їхній економічний потенціал на нові рейки розвитку, сформувавши міцну базу для подальшої стабільності підприємства. Отже, у запропонованому дослідженні ми намагаємося реконструювати та проаналізувати діяльність родини Харитоненків як приклад працелюбних, успішних господарів і цукрозаводчиків, які залишили після себе вагомий внесок в економічному житті суспільства кінця XIX – початку XX ст.

Тому після вищесказаного ми з упевненістю можемо твердити, що запропонована тема дослідження має актуальний характер і потребує детального вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи джерела та літературу щодо господарської діяльності родини Харитоненків середини XIX – поч. XX ст., ми звернули увагу на те, що недостатню увагу приділено висвітленню саме зазначеної проблематики. Кожен історик, краєзнавець розкривав становлення династії Харитоненків насамперед, як уже успішних підприємців, меценатів, благодійників, не звертаючи увагу на їхній господарський комплекс, який був фундаментом стабільності та економічного розвитку.

У дореволюційній історіографії порушена проблематика стояла на чільному місці, адже виробництво цукру займало одне з провідних позицій в економічному житті держави в другій половині XIX – на початку XX ст. Іде активний процес цукроваріння, будівництва заводів різних масштабів і розвитку господарських комплексів. У цей період варто пригадати дореволюційну періодику, таку, як "Южный

край" [13], "Харьковские губернские ведомости" [11] та інші, які звертали увагу на активних діячів у цій сфері виробництва. Також треба пригадати таких активних дослідників, як А. Н. Опацький [9], Я. Жукова [3], І. Можейкова [8], які більше уваги звернули на розвиток цукрової промисловості в системі господарських комплексів, виділили роль Харківської губернії у вищезгаданій галузі.

Матеріали Київського історичного архіву "Материалы I и II областных съездов трудящихся сахарной промышленности Заднепровского края", "О развитии в Харьковской губернии сахарного производства. О обзоре развития промышленности Харьковской губернии за 1875 г.", "Сообщение товариществ свеклосахарных заводов о количестве рабочих на заводах, заработной плате и средней суточной производительности за 1916 г." дають нам можливість розглянути економічну складову родини Харитоненків. Зазначені документи дозволяють нам зробити висновок про розвиток цукрової промисловості як основного виду діяльності в господарському комплексі економії родини [4; 5; 6].

Розглядаючи радянську історіографію, варто наголосити на тому, що як і цукрова галузь так і господарські комплекси були в стані занепаду, післяреволюційні реформи, воєнний комунізм, НЕП і колективізація не вивели господарство та промисловість держави на ті щаблі, як у період промислового перевороту до недавнього часу. Окремо потрібно виділити представників, які конкретно займалися розглядом господарчого комплексу й розвитку цукрової галузі Радянської України досить складно.

Що стосується сучасних дослідників, то про життєвий та творчий шлях династії Харитоненків описували й детально розглядали такі науковці: професор Ігор Олексійович Шудрик присвятив дві книги [12] та низку статей; сумський дослідник Д. Н. Григор'єв [2] випустив у Сумах та Харкові низку статей про діяльність родини Харитоненків та інші.

Таким чином, підсумовуючи огляд історіографії, потрібно зробити висновок, що в роботах сучасних та дореволюційних істориків висвітлювалися деякі теоретичні й практичні питання загального характеру розвитку господарських комплексів, цукроваріння й загалом діяльності родини Харитоненків. Але порушена проблема недостатньо розглянута, тому є актуальною для сьогодення.

Мета статті. Мета нашого дослідження полягає в повномасштабному аналізі, науковому осмисленні та вивченні господарського комплексу родини Харитоненків другої половини XIX – початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Постійні кризові явища, які виникали на тлі внутрішньої політико-економічної ситуації, сприяли тому, що малі підприємства почали або зникати з жорстокого конкурентного ринку, або віддавали своє майно в оренду більшим і заможнішим підприємцям, землевласникам. Навіть великі землевласники в умовах економічної нестабільності переживали тяжкі часи й віддавали свої землі під заставу, тобто, склалася ситуація, яка спричинила появу додаткового доходу підприємця для підтримки та стабілізації основного виду діяльності.

Система господарства всіх володінь родини Харитоненків тісно пов'язувалась із заводською цукровою діяльністю, де варто виділити напрямки в рослинництві, тваринництві, різних господарських спорудах, побудові залізниць, крамниць, метеостанцій та ін.

Більшість земель, звичайно ж, застосовували для активного розвитку сільського господарства, бо не можна було уявити розвиток цукрової промисловості без своєї сировинної бази, яка б забезпечувала постійну та стабільну роботу заводів.

Систему польового господарства можна назвати інтенсивною. Завдяки багаторічній практиці на польових землях маєтків із 1884 року переважала чотирипільна сівозміна, потім, у 1891 році, – дванадцятипільна, і в 1898 році – восьмипільна, які найбільше підходили для вирощування цукрових буряків та зернових культур. Серед останніх варто виділити такі, як пшениця, овес, просо,

ячмінь, гречка. Бобові були мало розвинуті. Солома, яка була вторинним продуктом із ярової пшениці, йшла на підстилку худобі, а як наслідок – для гнійного добрива [3, с. 18-19].

Культура цукрового буряка була найбільш прибуткова, тому вона, безперечно, домінувала в усіх насадженнях рослинного господарства економії цукрозаводчиків Харитоненків.

У господарстві чільне місце приділялося полям, де врожайність забезпечувалася наявністю мінерального добрива й систематичної парової обробки ґрунту. Оскільки існувала різнопільна система насаджень, то й добривну речовину підготовляли під певну культуру [4].

Активно скуповували сусідні землі для розширення лісового господарства, де застосовувався метод штучного насадження дерев. Маючи у своїй власності близько 40 тис. десятин землі (10 тис. припадала на лісові угіддя), можна з упевненістю стверджувати про наявність великого лісового господарства. Газета "Южный край" у грудні 1891 року писала, що "обширные леса скорее похожи на сады, чем на доходные статьи, у большей части хозяев безжалостно истребляемые". Харитоненко-молодший із повагою ставився до дерев і говорив: "Я своих лесов не рубил, не продавал и не дарил..." [2, с. 20]. Ліс — предмет гордості Харитоненків, де разом із вирубками здійснювали лісокультурні роботи, існували лісорозсадники, вирубані площі засаджували цінними породами дерев. Серед основних видів дерев, які росли або поступово насаджувалися, варто підкреслити дуби, берези, липи, клени, осики, ясені, яблуні, груші [5].

Оскільки велику увагу приділяли сільському господарству, була заснована дослідно-селекційна станція, адже наукове забезпечення цієї галузі давало можливість вирощувати конкурентноспроможну сировину й виробляти більш якісну продукцію [12, с. 84-85].

Для розробки актуальних питань землеробства та бурякосіяння на станцію було запрошено багато відомих науковців, які заклали основи високого наукового рівня роботи станції протягом досить тривалого часу. Спеціалісти станції в результаті узагальнень багаторічних дослідів рекомендували сільськогосподарському виробництву науково-обґрунтовані сівозмінні прийоми розширення відтворення родючості ґрунтів, волого збереження та прийомів обробітку ґрунту, вдосконалення технології вирощення високих урожаїв цукрових буряків та зернових культур.

Оскільки велику роль приділено угноєнню полів, бо гній був основним органічним добривом, то в господарстві Харитоненків значну увагу приділяли тваринництву, де вирощували велику кількість корів, свиней, волів, коней, де останні були ще й тягловою силою, тобто в господарстві існували великі конюшні й ферми, другі поверхи яких були складами для зернових культур. Це давало можливість утримувати при заводі свої їдальні для робітників. А щоб проаналізувати потужність розвитку цього напрямку, варто звернути увагу на Пархомівське володіння, де налічується близько 500 голів свиней, 60 корів, 45 коней, 500 волів. Приблизно такі ж цифри простежуються і в інших маєтках родини.

Для утримання великої кількості великої рогатої худоби потрібні сінокосні землі. Ці території постійно супроводжувалися штучним насадженням трави та люцерни на полях, які менш придатні для зернових та технічних культур. Схили, балки, яри застосовувалися як пасовища в цій галузі господарства. Для отримання корму для худоби сіють також тимофіївку, клівер, еспарцет, могар і вищезгаданий овес [6].

В економіях існували свої кінні заводи для заведення робочого коня. Для волів сформувалася своя система підкормки, щоб виростити міцну робочу худобу. Корів кормили разом із волами, але в певний період змінювалася система, у зв'язку з отриманням молочної продукції. Свині давали маєтку м'ясо й сало, на продаж цю продукцію не поступала.

У господарстві цукрозаводчиків варто виділити наявність своїх прудів, які викопувалися як для землеробства, так і скотарства, існували іригаційні системи. Розвивалося рибне господарство, яке не приносило доходу, але й не було збитковим [8, с. 277-278].

У маєтках були також парові машини, млини, крупорушки, зерно сушки, цегляний завод з англійськими й руськими печами. Ішло активне виробництво цегли й черепиці для своїх же потреб. Одна з перших на Лівобережжі була відкрита метеостанція. Майже в усіх маєтках і заводах діяли фельдшерські дільниці, крамниці, де робітники могли обміняти чи купити різний товар. Для ремонту знарядь праці та технічного устаткування в економіях діяли майстерні, де виливали різні мідні речі, тобто простежується система налагодженого господарства з інтенсивним розвитком сільського господарства та цукрозаводських комплексів.

Реформа 1861 року дала великий поштовх для розвитку цукрової промисловості, що потягло за собою будівництво мережі залізниць. Адже не можливо виробляти цукор, маючи великі заводи без залізниці, яка в другій половині XIX століття почала активно розвиватися. Тому в господарському комплексі родини Харитоненків окремо варто виділити будівництво залізної дороги, яка сполучала цим самим основні лінії [9, с. 201]. Безперечно, з розбудовою в імперії залізничних шляхів можна простежити зв'язок розвитку виробництва цукру з активізацією основного виду транспорту кінця XIX – початку XX ст., де великий вклад поклали Сумські цукрозаводчики Харитоненки [12, с. 60].

Завдячуючи господарській діяльності родини Харитоненків, яка паралельно розвивалась із цукровою промисловістю, ставить їх в одне з перших місць із виробництва цукру в країні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, висновком у висвітленні порушеної проблематики можна назвати те, що, незважаючи на низький рівень розвитку та економічні кризові ситуації другої половини XIX – поч. XX століття в Російській імперії, господарчий комплекс родини Харитоненків був налагоджений. Успішна праця окремих родин, що привела до економічного піднесення Російської імперії в досліджуваний період. Безперечно, цукрова промисловість як одна з передових галузей харчової індустрії була також втягнута в ряди промислових капіталістичних перетворень, але як окрема взята галузь самостійно існувати не могла. Незважаючи на те, що аграрний сектор залишався тим фактором, який сковував руки для розвитку сільського господарства, налагоджений господарський комплекс став прикладом взаємозв'язку цукрової промисловості й сільського господарства. Однак наше дослідження не може бути абсолютно повним. Питання про господарський комплекс і пов'язану з ним цукрову діяльність династії Харитоненків потребує подальшого розгляду й дослідження.

Список використаних джерел та літератури

1. Багалеї Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования 1655 – 1905 [Текст]: ист. монография : В 2-х т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Репринт. изд. – Х., 1993. – Т. 2. : XIX – начало XX века. – 973 с.
2. Григорьев Д. Н. Востребованные временем [Текст] : династия Харитоненко / Д.Н. Григорьев. - Сумы : РИО "АС-Медиа", 2003. – 71 с.
3. Жуков Я. Краткое описание Пархомовского имени П. И. Харитоненко с приложением по произведенным исследованиям и полевым опытам / топография "Киевского Слова", 1898. – 211 с.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 2090, оп. 1, спр. 1, арк. 90-100.
5. ЦДІАК України, ф. 1111, оп. 1, спр. 114.
6. ЦДІАК України, ф. 1111, оп. 1, спр. 156.

7. Маррелл К. Б. Сахарные короли [Текст] / К. Б. Марелл // Огонек. – 1991. – № 50. – С. 23-24.
8. Можейко И. Иван Герасимович Харитоненко (1822 - 1891), Павел Иванович Харитоненко (1852-1914) [Текст] : [купцы, меценаты, сахарозаводчики] / И. Можейко // 100 знаменитых харьковчан. – Х., 2004. – С. 277-282.
9. Опацкий А. Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение о рабочих / Харьков. – Топография фирмы "Адольф Дарре". – 1912. – 276 с.
10. Промисловець, благодійник, меценат [Текст] : до 175-річчя від дня народж. І. Г. Харитоненка : бібліогр. покажчик. – Суми, 1997. – 26 с.
11. "Харьковские губернские ведомости", (1838 – 1917 гг.).
12. Шудрик І. О. Династія Харитоненків [Текст] / І. О. Шудрик, Л. А. Даниленко. – Суми : Слобожанщина, 2003. – 191 с.
13. "Южный край", (1880-1918).

SUMMARY

In this work the economic complex of monogynopaedium of Kharitonenko is examined in the end XIX – XX . Attention on the basic economic objects of sugar-houses and estates of dynasty applies. The role of economic complexes of Ivan and Paul Kharitonenko is analysed in the industrial-agrarian sector of the Russian empire. Conclusions are done in relation to forming and development of economic activity in saccharine industry of monogynopaedium of Kharitonenko in the second half of XIX – beginning XX.

Keywords: *economy, complex, industry, enterprise, sugar, industrialization, dynasty.*

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается хозяйственный комплекс семьи Харитоненко в конце XIX – начале XX вв. Обращается внимание на основные хозяйственные объекты сахарных заводов и имений династии. Анализируется роль хозяйственных комплексов Ивана и Павла Харитоненко в промышленно-аграрном секторе Русской империи. Сделаны выводы относительно формирования и развития хозяйственной деятельности в сахарной промышленности семьи Харитоненко во второй половине XIX – начале XX вв.

Ключевые слова: *хозяйство, комплекс, промышленность, отрасль, предприятие, сахар, индустриализация, династия.*